

Qeyri-neft sektorlarının inkişaf etdirilməsi üçün ölkə rəhbərliyi tərəfindən görülmə işlər sayəsində bu risk bir sonrakı illərdə gedərək azalmağa başlamışdır. Beləliklə 2005-ci ildə neft məhsullarının ixracatdakı payında meydana gələn azalma nəticəsində neftin toplam ixracatdakı payı 76.8%-ə düşmüşdür.

Azərbaycan 2005-ci ildə dünyanın 123 fərqli ölkəsi ilə iqtisadi münasibətdə olmuşdur. Azərbaycanın idxalatının 74.1%-ni Rusiya, Böyük Britaniya, Sinqapur, Türkiyə, Almaniya, Türkmənistan, Ukrayna, Çin, Niderland, ABŞ və Fransa təşkil edir. İxracatın isə 81.6%-i İtaliya, Fransa, Rusiya, Türkiyə, Türkmənistan, Gürcüstan, İsrail, İran, Xorvatiya, Sinqapur və Rumıniyanın payına düşür.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrin-

də əməkdaşlıq etdiyi əsas ölkələr neft və neft məhsullarının idxal və ixracatında yüksək pay sahibi olan ölkələrdir. Ölkə iqtisadiyyatımızda "Hollandiya Sendromu"nun 7 göstəricisi olan faktorlardan 6-sı mövcuddur. Həm ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığı, həm də xarici iqtisadi əlaqələrin böyük bir qisminin bu sektorla əlaqəli bir neçə ölkədən asılılığı ölkə iqtisadiyyatımız üçün risklidir.

İqtisadi faktorlardan başqa bu ölkələrlə siyasi anlaşmazlıqlar tərəfimizdən bir sıra çətinliklər yaratmış olacaq. Bunun üçün ölkəmizdə idxalatı əvəz edəcək, ixracat yönümlü məhsulların istehsal olunması qaçınılmaz olmalıdır. Eyni zamanda istehsal üçün vacib olan texnika və avadanlıqların ölkəyə gətirilməsi zamanı tutulan gömrük və vergi rüsumları ortadan qaldırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ercan Sancak : "Investment Possibilities of Azerbaijan" 2. Sinan Oğan "Bağımsızlığın onuncu yılında Azərbaycan ekonomisi və Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələri", www.ceterisparibus.net/arsiv/s_ogan.pdf (13.03.2003) 3. http://www.azstat.org/publications/azfigures/2006/az020.shtml#t20_1 4. İmran Cəfərzadə, "Əsaslı inkişaf illəri" İqtisadiyyat qəzeti, 18 Oktyabr-1 Noyabr 2001 5. Osman Nuri Aras, "Azərbaycan Ekonomisi və Yatırım İmkanları"

BÖYÜK QAFQAZDA ŞƏRQ FISTIĞININ HÜDUDLARI (Azərbaycan Respublikası daxilində)

F.C.XƏLİLOV

Azərbaycan ET Eroziya və Suvarma İnstitutu

Şərq fıstığı meşələri əsasən Şimali Qafqazda və Cənubi Qafqazda yayılmışdır. Onlara həmçinin İran, Türkiyə və Balkan yarımadasında rast gəlmək olar. Y.V.Vulf (1935) və V.B.Suçava (1949) şərq fıstığını müasir əsrdə də normal inkişaf edərək öz arealının genişləndirmək qabiliyyətini saxlayan üçüncü dövr reliktlərinə aid edirlər.

Şərq fıstığı geniş horizontal və şaquli yayılma arealına malikdir. V.Z.Qulisaşvili (1975) qeyd edir ki Cənubi Qafqazın qərbində şərq fıstığı meşələri dəniz səviyyəsinə qədər enir, həmçinin subalp qurşağına qədər də qalxaraq alçaq boylu əyri gövdəli ağaclıq yaradır.

K.Y.Qolqofskaya (1967) Qafqaz qoruğu ərazisində dəniz səthindən 1900-2000 m yüksəklikdə boyu 2 metrə qədər olan əyri gövdəli fıstıqlığın rütubətsevər kollarla (qaragilə, dəfnəgilə və xanıməli) bitdiyini qeyd edir. Lakin Azərbaycanda - Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının subalp qurşağında əyri gövdəli və kol formalı fıstığa rast gəlinmir. Bu hal görünür, burada qar örtüyünün az olması ilə əlaqədardır. Belə ki, kol və ağaclar qarın altında şaxtadan mühafizə olunub qala bilir. Fıstıq isə soyuğa qarşı nisbətən az davamlı olduğundan qar qalaqları olmadıqda həm aşağı temperaturdan, həm də gec düşən şaxtalarından ziyan çəkir. Odur ki, respublikamızda dəniz səthindən müəyyən yüksəklikdən sonra fıstıq qurşağının üst hissəsində şaxtaya daha çox davamlı ağaclardan toz ağacı, quş armudu və şərq palıdı yayılır.

Şərq fıstığı müasir yuxarı sərhədində ağac formasında bitir. Q.Ş.Məmmədov və M.Y.Xəlilov (2002) qeyd edirlər ki, Böyük Qafqazın cənub yamacında meşənin yuxarı

sərhədi 2500 m-dən keçməlidir, lakin uzunmüddətli antropogen təsir nəticəsində bu sərhəd 1800 (2000) m-ə, bəzən azməyilli yamaclarda 1500-1600 m-ə endirilmişdir.

Böyük Qafqazda fıstığın yayılması haqda geniş məlumat mövcuddur (Prilipko L.İ., 1952). Lakin bu istiqamətdəki materiallarda həmin regionda fıstığın şərq hüdudu və orada onun müasir vəziyyəti tədqiq olunmamışdır. Belə tədqiqatın aparılması şübhəsiz böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Böyük Qafqazda fıstığın şərq hüdudunu təyin etmək məqsədilə onun şimal-şərq makroyamacında - Dəvəçiçayı, Gilgilçay, Ataçay və Tığçay hövzələrində, həmçinin cənub makroyamacında - Pirsatçay və Qozluçay hövzələrində marşrut tədqiqatları yerinə yetirdik. Tədqiqat işləri göstərdi ki, Quba və Dəvəçi rayonlarında fıstığın aşağı sərhədi dəniz səthindən 550-600 m yüksəklikdən keçir. Bu massivdə fıstığın başdan-başa bütöv massivdə yayılma sərhədi Qalaaltı sanatoriyasından 3 km qərbdən başlanır. Burada fıstığın aşağı sərhədi 600-700 m yüksəklikdən keçir.

Qalaaltı sanatoriyasından şərqə doğru fıstığın yalnız tək-tək cavan nüsxələrinə palıd və vələs meşəliklərinin tərkibində rast gəlmək mümkündür. Meşənin çətri altında isə fıstığın yeniyetmələrinə çox seyrək təsadüf etmək olar. Bu dəlillər vaxtilə müasir törəmə meşəliklərin yerində fıstığın geniş yayılmasını təsdiq edir. Onun azalması və ya yoxa çıxması vələs-fıstıq meşələrinin başdan-başa kəsilməsi, sonralar isə insanın mənfi təsirinin (ağacların qanunsuz kəsilməsi, mal-qara otarma) davam etdirilməsidir. Fikrimizcə insan fəaliyyətinin müdaxiləsinə kimi fıstıq meşələrinin

arealı müasir sərhəndən (600 m) xeyli aşağıdan və daha şərqdən keçmişdir.

Böyük Qafqazın cənub yamacında meşə bitkisinin, o cümlədən fıstığın, şərq sərhədi şimali-şərq makroyamaca nisbətən 25 km qərbdən keçir. Meşə sərhədinin bu cür daralmasını fikrimizə cənub makroyamada iqlimin nisbətən quraq keçməsilə əlaqələndirmək olar. Antropogen amillərin xarakteri və intensivliyi də bu prosesdə böyük rol oynamışdır.

Təsvir olunan regionda fıstığın başdan-başa yayılmasının şərq hədudu Pirqulu qoruğunda müşahidə olunur. Qoruqda şərqə doğru meşə bitkisi başdan-başa örtük yaratmayıb, ona meşəsi yox edilmiş ərazilərdə pozulmuş halda kiçik sahələrdə rast gəlinir. Bu meşəliklərdə fıstıq kiçik "ləkələr" şəklində müşahidə olunur. Pirsat çayının sağ sahilində dəniz səthindən 2 km şərqdən başlayaraq Qonaqkənd kəndinə qədər dar zolaq şəklində meşə massivi qalmışdır. Bu meşə, meşəsiz ərazilərin fonunda yerləşib "Qonaqkənd" meşəsi adı ilə məşhurdur. Meşəlik əsasən pöhrədən törəyən vələslikdən ibarətdir. "Qonaqkənd" meşəsinin şimal hissəsində pöhrədən əmələ gəlmiş 30-40 yaşlı fıstıq qruplarına rast gəlinir.

Pirsatçayın qonşuluğunda yerləşən Qozluçayın hövzəsi demək olar ki, meşəsizdir. Pirsatçay hövzəsindən fərqli olaraq burada meşənin qalıqlarına yalnız hövzənin yuxarı axını yamaclarında dəniz səthindən 1400 m-dən yuxarı təsadüf olunur. Qozluçayın sol sahilində dəniz səviyyəsindən 1700-1900 m yüksəklikdə yamacın şimal cəhətində pozulmuş palıd və vələs meşəlikləri fonunda fıstıq qruplarına təsadüf olunur. Fıstıq ağaclarını kiçik sahələrdə, həmçinin Qozluçayın qolu olan Sarıdaşçayın yuxarı axınında "Xaltan" aşırımına bitişik yamacda, 1600-1650 m yüksəklikdə üç yerdə tədqiq etdik. Bu meşəliklər dar zolaq şəklində olub bidominant və ya təmiz fıstıq ağaclarından ibarətdir. Meşəlik yetişmiş və ya yaşı ötmüş ağaclarından təşkil olunub tərkibinə ağcaqayın da qarışır. Ayrı-ayrı fıstıq nüsxələrinin diametri 60-80 sm-ə çatır.

Sarıdaşçayın sağ sahilində "Kayxa" adlanan ərazidə dəniz səthindən 1400-1700 m yüksəklikdə dik yamacın şimal cəhətində nisbətən geniş sahədə (40 hektar) fıstıq meşəsini tədqiq etdik. Meşəlik insan fəaliyyətinin təsiri ilə müxtəlif dərəcədə pozulmuş olub tərkibinə vələs və ağcaqayın daxil olur. Burada çox kiçik sahələrdə fıstıq doluluğu 05-07 olan monodominant meşəlik vardır.

Yuxarıda təsvir edilən fıstıq ağacları sahələrini Böyük Qafqazın cənub yamacında fıstığın şərq hədudu hesab etmək olar. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu meşə qalıqlarının da taleyi hazırda təhlükə altındadır. Belə ki, burada ağacların qanunsuz kəsilməsinə addım başı rast gəlinir, meşədən eyni zamanda hər il yay otlağı kimi də istifadə olunur.

Qeyd olunanlardan görünür ki, uzunmüddətli antropogen təsirlər nəticəsində Böyük Qafqazda meşənin, o cümlədən əsas meşə edifikatoru sayılan fıstığın şərq sərhədi xeyli geri (qərbə doğru) çəkilməmişdir. Bəzi sahələrdə meşənin başdan-başa kəsilməsi nəticəsində pöhrədən törəmiş az qiymətli ağaclar (palıd, qarağac, vələs, ağcaqayın) və ya kolluqlar əmələ gəlmişdir.

Kənd təsərrüfatı bitkiləri altından çıxaraq eroziya nəticəsində məhsuldarlığını itirmiş torpaqlarda adətən fıstığa təsadüf olunmur. Belə ki, fıstıq rütubətsevər və kölgəsevər bitki olduğundan ilk dəfə meşəsiz sahələri zəbt edə bilmir. Beləliklə, onun meşəsi bərpa olunmur və ya bu proses olduqca ləng gedir. Bunu, pozulmuş meşələrdə və meşəsizləşdirilmiş ərazilərdə meşəbitmə şəraitinin kəskin dəyişərək quraqlaşması, torpağın münbitliyinin aşağı düşməsilə aydınlaşdırmaq olar.

NƏTİCƏ

1. Fıstığın təbii (iqlim) arealı vaxtilə indikinə nisbətən daha şərqdən keçmişdir, onun qərbə doğru daralması uzunmüddətli antropogen təsirlərlə əlaqədardır. Fıstığın arealının məhdudlaşması, onun sərhədinin regressiyaya məruz qaldığını göstərmir. Belə ki, arealının müasir həddində fıstıq öz üstünlüyü ilə yüksək məhsuldar (I-II bonitetli) meşəlik yaratmaq qabiliyyətini saxlayır.

2. Hazırda geri çəkilməmiş fıstıq arealının şərqə doğru və şaquli istiqamətdə yuxarıya hərəkət etməsinə iqlim şəraiti maneçilik göstərmir. Bu prosesin əsas səbəbi süni olaraq meşə arealının geri çəkilməmiş sahələrdə antropogen eroziya hadisəsi nəticəsində edafik şəraitin pisləşməsi və insan fəaliyyətinin intensiv şəkildə davam etdirilməsidir.

3. Fıstıq arealının şərq sərhədində uzunmüddətli antropogen amillərin təzyiqi nəticəsində ilkin yüksəkgövdəli fıstıq meşəliklərinin yerində az məhsuldar törəmə vələs və palıd ağacları və ya kolluqlar yaranmışdır.

4. Böyük Qafqazın şərq qurtaracağında fıstığın arzuolunmaz dəyişməsinin qarşısının alınması meşə təsərrüfatının ümdə istiqaməti sayılmalıdır. Bu məqsədlə meşənin qanunsuz kəsilməsinin və mal-qara otarılmasının qarşısı alınmalı və təbii bərpaya kömək etmək tədbirləri yerinə yetirilməlidir.

5. Böyük Qafqazın şərq hissəsində fıstığın süni əkinlərini salmaq mümkündür. Bu zaman ekoloji şəraitin nəzərə alınması vacibdir. Fıstıq əkinlərini yalnız törəmə tipli meşələrin çətri altında yamacın şimal cəhətlərində torpağı nisbətən az pozulmuş və meşə döşənəyi olan sahələrdə aparmaq lazımdır.

Açıq (meşəsiz) sahələrdə tezböyüyən ağac növlərindən (adi şam, şabalıd, şabalıdyarpaq palıd) istifadə etməklə qarışıq fıstıq meşəliyi yetişdirmək mümkündür. Əkin aparılandan sonrakı illərdə xidməti qırma üsullarını yerinə yetirməklə işıq rejiminin müntəzəm qaydaya salınması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Вульф Е.В. Кавказский бук, его распространение и систематическое положение // Ботан. журн., т. 20, 1935, №5, с. 494-544.
2. Гольгофская К.Ю. Изменчивость растительности верхнего предела леса в Кавказском заповеднике. Растительный мир высокогорий СССР и вопросы его использования // Проблемы ботаники, т.9, Фрунзе, 1967, с. 45-51.
3. Гулисашвили В.З. Растительность Кавказа. М., Наука, 1975, 232 с.
4. Прилико Л.И. Лесная растительность Азербайджана. Буковые леса. Баку, изд. АН АзССР, 1952, 88 с.
5. Сочава В.Б. О происхождении буковых лесов Кавказа // Изв. АН СССР, сер. биол., 1949, №2, с. 224-236.
6. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Azərbaycan meşələri. Bakı: Elm, 2002, s. 23-32.